

QUYI SIRDARYO HUDUDLARI TARIXINING MANBALARDA YORITILISH MASALALARI

*Maxmudov Umrbek Baxtiyorovich, Urganch innovatsion universiteti
kafedra mudiri*

ISSUES OF COVERAGE OF THE HISTORY OF THE LOWER SIRDARYA REGIONS IN SOURCES

*Makhmudov Umrbek Bakhtiyorovich, Head of the Department,
Urgench Innovative University*

ВОПРОСЫ ОСВЕЩЕНИЯ ИСТОРИИ НИЖНЕГО СЫРДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА В ИСТОЧНИКАХ

*Махмудов Умрбек Бахтиёрович, заведующий кафедрой
Ургенчского инновационного университета*

<https://orcid.org/0009-0007-6782-4521>

e-mail:

umrbekmaxmudov0088@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Quyi Sirdaryo bo'yi hududi, uning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va hududda yashagan qadimiy aholi to'g'risida ma'lumot beruvchi dastlabki yozma va moddiy manbalar tahlil qilingan. Tadqiqotda dastlab hudud tarixiga doir ilk yozma manbalar, so'ngra XX asrda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Inkordaryo, Quvondaryo, Jonidaryo va Eskidaryoliq, Chirikrabot, Jetiasar, Uygarak, Bobishmulla, Tagisken, Balandi.

Abstract: The article analyzes the primary written and material sources that provide information about the Lower Syrdarya region, its socio-economic life and the ancient population that lived in the region. The study first examines the primary written sources on the history of the region and then the results of archaeological research conducted in the 20th century.

Key words: Inkordarya, Kuvondarya, Djonidarya and Eskidaryalik, Chirikrabot, Djetiasar, Uygarak, Bobishmulla, Tagisken, Balandi.

Аннотация: В статье анализируются первичные письменные и материальные источники, дающие информацию о территории по Нижней Сырдарье, ее социально-экономической жизни и древнем населении, проживавшем на этой территории. Сначала в исследовании были изучены первые письменные источники по истории региона, а затем результаты археологических исследований, проведенных в XX веке.

Ключевые слова: Инкордаря, Кувондаря, Джонидарья и Эскидарьялик, Чирикработ, Джетиасар, Уйгарак, Бобишмулла, Тагискен, Баланди.

KIRISH / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION. Yer geologiyasi taraqqiyoti natijasida Quyi Sirdaryoni Eskidaryoliq, Jonidaryo, Quvondaryo va Inkordaryolar irmoqlarining suv sathi ko'tarilishi munosabati bilan atrofdagi tepalik va balandlik yon qismlarining boy tabiiy resurslari odamzotning kelib joylashib, kundalik amaliy faoliyatlarini olib borishiga keng imkoniyat yaratgan.

Quyi Sirdaryo geografik joylashishi jihatidan o'ziga xos xususiyatlariga ega, ya'ni to'rt tomoni ochiqligi, doimiy suv manbasiga ega bo'lishi hududining sernam bo'lishi, uy chorvachiligini yanada rivojlantirishga imkon beradigan o'simlik dunyosi mavjudligi ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga mazkur hududning shakllanishida Sirdaryo, uning Eskidaryolik, Jonidaryo, Quvondaryo va Inkordaryolarning ahamiyati beqiyos bo'ldi. Sirdaryoning Jonidaryo, Quvondaryo va

Inkordaryolarning gidrologik jihatlari bilan qo'shni hududlardan farqlanish xususiyatlariga ega [6,C.157-161].

ADABIYOTLAR / ТАХЛИЛИ / ЖИТЕПАТҲА / MATERIALS. Biz tadqiq qilayotgan mavzu yuzasidan to'plangan jami materiallarni ikkita guruhga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb topdik. *Birinchi guruhga manbashunoslik materiallari* (Avesto, fors bitiklari, yunon mualliflarining asarlari, xalq og'zaki ijodi materiallari), ikkinchi guruhga arxeologik manbalar asosida yodgorliklardan topilgan va hozirga qadar kam tadqiq etilgan ashyolar kiradi.

O'rta Osiyo bo'yicha eng qadimgi yozma manba "Avesto" kitobida Quyi Sirdaryo hududi tarixiga doir ma'lumotlarni kuzatish mumkin. "Yasht" kitobining birinchi bobida "Kvadrat Vara" atamasi qayd qilingan. Bunday toponomik atama namunasini Chirikrabot, Babishmulla va Altinasar yodgorliklarida kuzatish mumkin. Shuningdek, Sirdaryoni Inkordaryo irmog'i shimoliy hududi tekisligida kvadrat shaklda Tagiskent yodgorligi barpo qilingan [5, C.143].

Hududning o'simlik dunyosidan unumli foydalangan o'troq va chorvador aholi Avestoda "Tur" yoki "Tura", fors yozma manbasida "saka" atamasida "yurt", "mamlakat" kabi tushunchalari tavsifi berilgan [15,C.13-14].

Ahamon imperiyasi poytaxti Persepol shahri yaqinida Naqshi Rostam qoyasida bitilgan yozuvlarda O'rta Osiyo xalqlari vakillari "saka tigraxauda, saka xaumavarka va daryo orti saklar" tasviri bitilgan. Shuningdek, Suza shahridagi Doro I haykalidagi yozuvlarda "botqoqlar va tuproq o'lkasida istiqomat qilgan saklar guruhi haqida A.V.Edakov maqolasida qayd qilgan [24,C.91-95].

Kir II va Doro I tomonidan O'rta Osiyo asosiy dehqonchilik vohasi hamda Orolbo'yi sharqiy hududlari aholisiga qarshi yurishlar yunon tarixchilari asarlarida ma'lumotlar keltirilgan. O'rta Osiyoning bosib olingan hududlaridan vakillar yunon-fors urushlarida qatnashganliklari to'g'risida ma'lumotlar nashrlarda qayd qilingan [8,C.465-466].

O'rta Osiyo xalqlari tarixiga yunon geografi Strabon katta e'tibor bergan [21]. Maroqanda aholisini Spitamen boshchiligida Aleksandr Makedonskiyga qarshi kurashda o'ng skiflar va massagetlar qo'llab-quvvatlagan deydi [25,C.14-26].

Gerodot "Tarix" asarida Kir II davrida Sirdaryo quyi havzasidagi "Saklarni" (skif qabilasi) tik turgan o'tkir uchli qalpoqlar, ishtonlar kiyib, kamon va xanjarlar bilan qurollanganlar, deya qayd qiladi. Bundan tashqari, ularda ikki qirrali harbiy boltalar – sagarislar mavjud bo'lgan [8,C.465-466].

Forslar skiflarning barchasini "saklar" deb qayd qilgan [13]. Gerodot qayd qilishicha, mil.avv. 490-yilda Marafon jangida Sak otliq suvoriylar o'z harbiy san'atini namoyon qilib, yunon jangchilarini ortga chekinishga majbur qilishgan [12].

Yunon geografi Strabon "Kaspiy dengizidan boshlab skiflarning aksariyat qismi daylar deb ataladi. Ulardan Sharqda joylashgan massaget va sak qabilalarining har biri o'zining nomiga ega. Ularning umumiy ommasi ko'chmanchilardir, deb qayd qilgan [4].

Strabonning qayd qilishicha, Aleksandr Spitamenning ketidan quvib yurganida "shimoliy ko'chmanchilar" (ya'ni saklar) ustiga qo'shin tortmoqchi edi, biroq Spitamen varvarlar [16] (ko'chmanchilar) tomonidan o'ldirilgandan keyin bu niyatdan voz kechgan [17].

Arrian asarida Doro III qo'shinlari o'ng qanotida joylashgan sak chavandozlari yunon-makedon armiyasi qo'shinlariga qattiq zarba berganligini yozib qoldirgan. Arrian yana saklar Osiyoda yashovchi skif qabilalaridan biri bo'lib, ular Doroning bevosita ittifoqchilari edi deb, forsarga qaram bo'lmaganga ishora qilgan [3].

METOD/METOD/METHOD. Tadqiqot davomida bir nechta uslublar, jumladan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili, sintez, shuningdek, davriy ketma-ketlik, xolislik, reallik kabi tamoyillaridan foydalanildi.

МУҲОКАМА / ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION. XX asr arxeologik qazishma ishlarini shartli ravishda quyidagi tarixiy davrga ajratish mumkin.

Birinchi tarixiy davr XX asr 30-yillari o'rtalari – 1940-yillari. Mazkur tarixiy davrda Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan Amudaryoning o'ng va so'l sohili hududlarida aholi turar joylarida keng miqyosida arxeologik izlanishlarni olib borgan bo'lsa, Quyi Sirdaryo mazkur jarayonlardan chekkada qolgan.

Ikkinchi davr 1946 – 1992-yillar. Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi xodimlari 1946-yilda Qizil O'rda shahridan 300 km janubi-g'arbida Jonidaryo irmog'i sohili hududida

Chirikrabort yodgorligida qazishma ishlari olib borishi natijasida uning topografik joylashishi aylana tuxumsimon shaklda (50 ga), ikki qatorli mudofaa devori bilan o'rab olingan, devor o'z navbatida to'g'ri burchakli burjlarga egaligi aniqlandi. Tashqi devor o'q otish shinaklarga ega. Devor atrofi xandaq bilan o'rab olingan. Yodgorlikdan olingan ashyolar mil.avv. V-II asrlarga oid bo'lgan[21,C.177-182]. Aynan shu yilda Chirikrabortdan 40 km shimoli-sharqiy tekisligida Bobishmulla bino qilingan bo'lib, uning tarhi to'g'riburchak shaklida umumiy maydoni 3 ga tashkil etgan [22,B.396-397].

Tadqiqotchilar qayd qilishicha, Chirikrabort madaniyatiga oid 40ga yaqin dafn inshootlari, shundan 18tasi arxeologik jihatdan o'rganilgan. Xom g'ishtdan tiklangan maqbaralar, ularning tarhi halqasimon shaklda barpo qilingan[12, C.37-56].

1958–1959-yillarda Xorazm ekspeditsiyasi Inkordaryo irmog'i havzasidagi janubiy va shimoliy Tagisken maqbaralarida[23,C.34], 1971-1974-yillarda L.M.Levina esa Jetiasar yodgorliklarida qazishma ishlarini olib borgan.

Jetiasar madaniyatiga oid yodgorliklar to'rt tomoni mudofaa devorlari bilan o'rab olingani, tashqi devorda o'z navbatida, aylana shaklda burjlar joylashganligi, devor va burjlari nayza o'qli shinaklarga egaligi, aholi himoyalani sharoitida o'troqlashganligini aks ettirgan bo'lsa-da, aholining ayrim guruhlar o'troq va chorvador bo'lishgan. Mazkur jarayonda yuz bergan madaniy yangiliklar m.avv. VIII-V asrlarda o'z ma'nosini topgan.

1981-yilda Xorazm arxeologiya ekspeditsiyasi xodimi Yablonskiy Sariqamishbo'yi Davdon o'zani sohili etagiga ulanib ketgan tepalikda joylashgan Sakarchaga, Quvisoy qirlarida aniqlangan aholining mozor-qo'rg'onlarida olib borilgan qazishmalar natijasida qabr atrofi ohak toshdan terilgan lahادلarning qo'yilishi Uygarak mozorlarining tuzilishini aynan takrorlaydi[25,C.482-483].

Sirdaryoning Eskidaryolik o'zaniga tutashgan Inkordaryo va Jonidaryo oralig'ida sak qabilalarning yodgorliklari ro'yxatga olingan va ularda arxeologik qazish ishlarini 1948–1949, 1951-yillar S.P.Tolstov, Y.A.Rapoport, M.A.Orlova, T.A.Jdanko, 1973–1991-yillarda L.M.Levina rahbarligidagi arxeologik guruh qazishma ishlarini davom ettirgan. 1959-yilda Inkordaryo sohillari bo'ylab Qizil O'rda shahridan 200 km janubig'arbda joylashgan chorvador qabilalar tomonidan

qoldirilgan mozor-qo'rg'onlar, shimoli-janubiy Tagisken guruhlariga ajratilib 70 dan ortiq mozoq-qo'rg'onlar o'rganilgan [20,C.81].

1960–1961-yillardagi arxeologik guruh Shimoliy Tagisken atrofida 11ta qo'rg'onlarda arxeologik izlanishlarni olib borish natijalari mil.avv. IX-VIII yoki X-VIII asrlarga oid xom g'ishtdan tiklangan maqbaralar o'rganilgan[24,C.150-175]. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Tagisken majmuasidagi dafn inshootlari binokorlik bilimni puxta o'zlashtirib olgan hunarmandlar tomonidan qurilgan, ularning tarhi to'rtburchak va halqasimon shaklda bo'lib, ularning balandligi 6-8 metrni tashkil etgan [21, C.177-182].

Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari Inkordaryo bo'ylarida ro'yxatga olingan arxeologik yodgorliklar mil.avv. VII-V asrlarga oid bo'lib, saklar madaniyatiga oid Janubiy Tagisken va Uygarak mozor-qo'rg'onlarda, jumladan, 70 dan ziyodida qazish ishlarini olib borganlar [10,C.160].

Mozor-qo'rg'onlarning biri bo'lgan Uygarakda olib borilgan qazishma ishlar natijasida uning ko'tarma holati ikki metrni, aylanasi 22–27 m. tashkil etgan. Uygarakda to'g'riburchak chuqurlarga murdalar kiyim-kechak va poyabzalda dafn etilgani, mozorlar usti poya qamish va shox-shabba bilan berkitilgani, yog'och ustunlar yordamida devorlar sinch kulbasimon maqbaralar, murdalar yer ustiga qo'yilganligi aniqlangan [11,C.201-207].

1948-yildan Xorazm ekspeditsiyasi Quyi Amudaryo hududida hamda Sirdaryoning Quvondaryo irmog'i quyi havzasi hududida Jetiasar (17 ta yodgorlik) ro'yxatga olingan, shu yodgorliklardan biri Altinasar yodgorligida qazish ishlari olib borilgan. Yodgorlik noto'g'ri trapetsiya shaklda, umumiy egallagan geografik o'rni 16 ga. To'rt tomonini o'rab olgan mudofaa devor qoldiqlari ko'zga tashlanadi. Yodgorlik milodiy III-IV asrlarga oid bo'lgan [23, C. 34].

1960-1961 yillar Xorazm ekspeditsiyasi xodimasi M.A.Itina Shimoliy Tagisken majmuasiga oid 70 dan ortiq dafn inshootlarini ro'yxatga olgan, shulardan 11tasini arxeologik jihatidan o'rganib, mil.avv. IX-VIII yoki X-VIII asrlarga oidligi va ular xom g'ishtdan bino qilinganligi aniqlandi [25,C.150-175].

Antik davrda Sirdaryo, Quvondaryo va Jonidaryo irmoqlarida suv ta'minoti yetarli darajada bo'lgan. Mazkur tarixiy davrda Jetiasar,

Bobishmulla, Balandi mudofaa devor bilan o‘rab olingan. Masalan, Bobishmulla yodgorligi o‘rab olgan devor yon qismi va burchaklarida yarim aylana burjlar joylashgan. Janubiy va g‘arbiy devor o‘rtasida darvoza joylashgan. Devor shinaklarga ega. Bunday mudofaa inshooti Balandi yodgorligini ham o‘rab olgan [20, C.81].

XULOSA / ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION. Yuqorida qayd qilingan mulohazalardan quyidagi yakuniy xulosaga kelish mumkin:

- Quyi Sirdaryo hududlarining geografik holati Sirdaryo va uning o‘zanlari Eskidaryolik, Quvondaryo, Inkordaryo va Jonidaryo faoliyatlari bilan bog‘liq;

- Quyi Sirdaryo hududlari geografik jihatdan qulay, tabiati va suv manbasi doimiylik jihatidan insoniyatning kelib joylashib, tabiiy resurslardan foydalanib kasbi-korlarini belgilab olib, xo‘jalik sohalarini rivojlantirishiga keng imkoniyatni yaratgan;

- Quyi Sirdaryo hududlarida o‘rnashgan aholi turar joylari, qabr-mozorlarida keng qamrovli ravishda olib borilgan arxeologik izlanishlari natijalari orqali tarix fani sahifasi yangi ilmiy ma’lumotlar bilan boyishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI/ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Абаев В.И. Миф и история в Гатах Зороастра // Историко-филологические исследования. – М.: “Наука”, 1974.
2. Абдуллаев У.И. Ўрта Осиё қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. – Тошкент: Академия, 2009.
3. Арриан. Поход Александра // Пер. М.Е. Сергеев. – М.-Л.: 1962. – Кн. III. гл. 8.3.4.
4. Арриан. Кн. III, Гл. 8.3.
5. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент, 1977.
6. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
7. Баратов П., Маматкулов М., Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
8. Борухович В.Г. Научное и литературное значение труда Геродота // Геродот.

История. В десяти книгах. Перевод и прим. Г.А. Стратоновского. – Л.: Наука, 1972.

9. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовье Сырдары в VII-V веках до н.э. ТХАЭЭ. – М.: 1973.
10. Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья. Проблемская археология. – М.: Наука, 1971.
11. Геродот. Тарих. Кн. VII. 64.
12. Геродот. Кн. VI. 113.
13. Матякубов Х.Х. Хоразм воҳаси бронза асри ва илк темир даври тарихи (маданият, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар муаммолари). – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2017.
14. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – М.: Наука, 1979.
15. Страбон. География. Кн. XI. XI.VIII.2.
16. Страбон. Кн. XI. VIII.6.
17. Сулейманов Р.Х. Миграции ранних кочевников на юг Средней Азии (дахи и массагетов) // Ўрта Осиё археологияси: аъналар, изланишлар ва кашфиётлар. – Тошкент, 2020.
18. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР 1945 – 1948 гг. // ТХАЭЭ. – М.: Наука, 1952.
19. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Наука, 1962. – С. 81.
20. Толстов С.П. Хорезмская археологическая-этнографическая экспедиция. АН СССР. 1946. // Известия Академии наук. – М., 1947. – № 2.
21. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент: Фан, 1964.
22. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1958 – 1961 гг. МХЭ. – М.: Наука. Вып. 6. 1963.
23. Толстов С.П., Итина М.А. Саки низовье Сырдары (по материалам Тагискена). – М.: 1966.
24. Эдаков Л.В. Новые надписи Ахеменидов//ВДИ – М.: 1976, – № 2. –
25. Яблонский Л.Т. Исследование могильника Сакарчага. – М.: Наука, 1983.